

נורברט אליאס

קטעים מתוך תהליך הציויליזציה

על הסכין

הדרך שבה מגישים בשר לשולחן עוברת שינוי בולט מימי הביניים לעת החדשה. אפשר ללמוד הרבה מעקומת השינוי הזה. בשכבה השלטת של חברת ימי-הביניים מגישים לשולחן לעתים קרובות את החיה המתה כולה או חלקים גדולים שלה. לא רק דגים שלמים, ציפורים – לפעמים על נוצותיהן – אלא גם ארנבות שלמות, טללים שלמים ורבעי עגלים מופיעים על שולחן הסועדים, שלא לדבר על חיות צייד גדולות יותר או על החזירים והשוורים, הניצלים על השיפוד.

החיה נחתכת לחלקים על השולחן. לכן חוזרים ספרי ההליכות ומדגישים שוב ושוב עד למאה השבע-עשרה – ולפעמים אפילו במאה השמונה-עשרה – כמה חשוב לאדם מחונך היטב לדעת לחתוך כראוי את החיות לחלקיהן.

"חשוב לדעת לחתוך חיות מגיל מוקדם", אומר ארסמוס ב-1530.

"כאשר מגישים", אומר קורטן (Courtin) ב-1672, "צריך תמיד לתת לאחרים את נתח הבשר הטוב ביותר ולשמור לעצמך את החתיכה הפחותה ביותר, ולא לנגוע בשום דבר אלא במזלג; לכן, אם אדם מכובד דורש ממך משהו המונח לפניך, חשוב לדעת לחתוך את הבשר כראוי ובאופן שיטתי ולהכיר את חלקיו הטובים ביותר, כדי שתוכל להגיש אותו לפי כל כללי הנימוס.

איננו מפרטים כאן את הדרך הראויה לחתוך בשר, כיוון שזהו נושא שבו כבר עסקו ספרים מיוחדים, ובהם איורים הממחישים, היכן יש לאחוז תחילה בבשר בעזרת המזלג כדי לחתוך אותו; כיוון שכפי שאמרנו, לעולם אין לנגוע בבשר... ביד, אפילו בשעת האכילה; וכן, היכן יש להציב את הסכין כדי לחתוך אותו; מה צריך להרים קודם... מהי החתיכה הטובה ביותר, מהו הנתח המכובד ביותר, שאותו יש להגיש לאדם הנכבד ביותר. קל ללמוד איך לחתוך בשר, לאחר שסועדים שלוש או ארבע פעמים לשולחן ערוך כהלכה, ולכן אין זה כלל מביש לבקש סליחה ולעבור לשולחן אחר, כאשר אין יודעים לעשות זאת."

והמקבילה הגרמנית מתוך מדריך החיתוך החדש והמורחב, שנדפס ברינטלן ב-1650: "כיוון שמישרת חותך הבשר בחצרות הנסיכים אינה נמנית עם הפחותות במעלה אלא עם הנכבדות ביותר, המחזיק בה צריך להיות ממוצא אצילי או מוצא גבוה אחר, בעל גוף זקוף ופרופורציוני, זרועות ישרות וידיים זריזות. במהלך החיתוך הפומבי עליו להימנע... מתנועות גדולות ומגינוני טקס מיותרים ומטופשים. עליו לשים לב לא להיות מבוהל, כדי שלא ימיט חרפה באמצעות רעד הגוף והידיים, דבר שממילא אינו הולם אנשים הנמצאים ליד שולחנות הנסיכים."

כבוד מיוחד הוא לחתוך את הבשר ולחלק אותו לנוכחים. כרגיל מגיעה זכות זו לאדון הבית או לאורחים נכבדים, שאותם הוא מבקש לעשות זאת. "אסור לצעירים ולפחותי המעלה להתערב במהלך ההגשה אלא רק לקחת לעצמם בתורם", מבהיר מדריך הנימוס הצרפתי משנת 1715.

במהלך המאה השבע-עשרה הופך בהדרגה חיתוך החיה על שולחן הסעודה בקרב המעמד העליון הצרפתי לסימן-היכר של האיש הבקי בהליכות העולם, ממש כמו הצייד, הסיוף והריקוד. המשפטים המצוטטים מתוך קורטן מעידים על כך.

הגשת חלקים גדולים של החיה וחיתוכם על השולחן מתחילים לעבור בהדרגה מן העולם, והדבר קשור בלי ספק בגורמים רבים. אחד מהחשובים בהם הוא הקטנת משקי-הבית במהלך המעבר מיחידות משפחתיות גדולות לקטנות יותר; תהליכי ייצור ועיבוד שונים, כגון טוויה, אריגה ושחיטה מוצאים ממשק-הבית ועוברים

לידי אני מקצוע – בעלי-מלאכה, סוחרים ויצרנים – המקבלים אותם על עצמם בתוקף מקצועם, בעוד שמשק- הבית הולך והופך ליחידת צריכה.

אך בכל מקרה, גם כאן תואמת תבנית התהליך החברתי הכללי את זו של התהליך הנפשי: אנשים רבים יחוו כיום אי-נוחות, אם אנשים אחרים או הם עצמם יתכוו על השולחן חצאי עגלים וחזירים, או אם יאלצו לפשוט את הבשר מפסיון עטוי נוצות.

יש גם אנשים "אינני טעם עוד יותר" – אם להשתמש בביטוי של קורטן, שכן מדובר בתהליך אנלוגי – שעצם מראה האטליזים, על החיות המתות התלויות בהם, מעורר בהם אי-נעימות, ואחרים, שמתוך תחושות רתיעה, הלוכשות צורה רציונלית פחות או יותר, דוחים לחלוטין את אכילת הבשר. זהו ביטוי להתקדמות נוספת של סף הרתיעה, המובילה מעבר לסטנדרט של החברה התרבותית של המאה העשרים, ולכן אינה נחשבת "נורמלית". אך אין להתעלם מכך, שפריצות דרך מעין אלה – כאשר עלו בקנה אחד עם המהלך הכללי של ההתפתחות החברתית – הן שהובילו בעבר לשינוי בסטנדרט הכללי, ושינוי נוכחי זה בסף הרתיעה ממשיך את הכיוון הכללי של התהליך עד היום.

כיוון זה הוא ברור. מאותו סטנדרט של רגישות, שבו מראה החיה הטבוחה על שולחן הסעודה וחיתוכה לנתחים הוא חזיון מענג – או בכל מקרה לא בלתי-נעים – מובילה ההתפתחות לסטנדרט אחר, שבו מנסים להימנע במידת האפשר מלזכור, שלמאכל המוגש יש קשר כלשהו עם חיה שהומתה. בחלק ניכר ממאכלי הבשר שלנו מוסווית צורת החיה באמצעות אמנות ההכנה והחיתוך עד כדי כך, שבשעת האכילה נזכר אדם בקושי במוצאם.

צריך יהיה עוד להראות, כיצד במהלך תנועת הציויליזציה מנסים האנשים לדכא בתוך עצמם את כל מה שהם חשים שהוא "חייתי". ממש בדומה לכך, הם דוחקים גם את החייתי ממאכליהם.

ההתפתחות אינה מתרחשת בתחום זה בכל מקום באופן אחיד. באנגליה, למשל, יותר מאשר ביבשת אירופה, השתמרו בתחומים רבים דפוסים עתיקים בלבוש חדש; וכך השתמר המנהג להגיש נתחי בשר גדולים לשולחן – ועמו גם חובת בעל-הבית לחתוך אותו ולחלק אותו – יותר מאשר בשכבות העירוניות של גרמניה וצרפת. זהו טקס הכרה (Joint) האנגלי. אך הכרה המודרנית היא צורה ממותנת מאוד של הגשת נתחי בשר גדולים; ובנוסף לכך, לא חסרו תגובות ביחס אליה, המעידות על התקדמות סף הרתיעה. הנהגת מנהגי השולחן לפי ה"נוסח הרוסי" במהלך המאה התשע-עשרה פעלה בכיוון זה. ספר הליכות אנגלי, הליכות החברה הטובה משנת 1859, אומר: "עלינו להודות בעיקר ל'נוסח החדש' על כך שהטיל קלון על מנהג ברברי עקשני זה – הג'וינט. אין דבר שיכול להפוך את הכרה לאלגנטית, שכן היא מסתירה את בעל-הבית, ודנה אותו לתפקיד העלוב של חיתוך הבשר... האמת היא, שפרט למקרה שיש לנו תיאבון עצום ממש, עצם המראה של כמות גדולה של בשר, המסריח בתוך צירו, מספיק כדי לקלקל את התיאבון לחלוטין, וכרה ענקית נוטה לגרום שאט-נפש לחובב האוכל הטוב. אם בכלל אוכלים נתחי-בשר עצומים, צריך להניח אותם על שולחן צדדי, כך שאיש לא יראה אותם."

ההרחקה ההדרגתית של המראה המרתיע מעיני החברה, חלה, פרט ליוצאים-מן-הכלל מועטים, גם על חיתוך החיה השלמה. חיתוך זה היה שייך פעם, כפי שהדוגמאות מראות, לחיי החברה הגבוהה. לאחר מכן הופך עצם המראה למרתיע ובלתי-נעים יותר ויותר. החיתוך עצמו אינו נעלם, שכן החיה צריכה להיחתך לחלקיה, כאשר אוכלים אותה. אך המראה הבלתי-נעים מועבר אל מאחורי הקלעים של החיים החברתיים. מומחים לדבר דואגים לכך בחנות או במטבח. נראה בהמשך, שדפוס זה – הפרדתו של מה שהפך מרתיע והעברתו "אל מאחורי הקלעים" – אופייני לכל התהליך שאנו קוראים לו "ציויליזציה". זוהי עקומת ציויליזציה אופיינית: חיתוך חלקים גדולים של החיה או חיות שלמות על שולחן הסעודה, התקדמות סף הרתיעה למראה החיה המתה והעברת החיתוך אל מאחורי הקלעים בתוך מובלעות המיוחדות לכך.

צריך יהיה להמשיך ולבדוק, באיזו מידה נובעות תופעות דומות בחברות אחרות מתהליכים דומים. ב"ציויליזציה" הסינית העתיקה יותר החלה העברת חיתוך הבשר אל מאחורי הקלעים מוקדם יותר והתפתחה

באופן מרחיק לכת יותר מאשר במערב. כאן הגיע התהליך עד כדי כך, שחיתוך הבשר מתרחש כולו מאחורי הקלעים והסכין מסולק לחלוטין משולחן הסעודה.

(מתוך: תהליך הציוליציה, כרך א, עמ' 159 - 163)

על קינוח האף

1. בחברת ימי-הביניים היה מקובל לקנח את האף ביד, ממש כשם שהיה מקובל לאכול בידיים. כיוון שכך, היה צורך בתקנות מיוחדות ביחס לקינוח האף ליד השולחן. הנימוס, *courtoisie*, חייב למשל, שאדם יקנח את אפו ביד שמאל, כאשר הוא לוקח בשר ביד ימין. אבל זו היתה נורמה, שחלה על הישיבה לשולחן בלבד. סיבתה היחידה היתה ההתחשבות באחרים. התחושה המביכה, שהיום מעוררת לעתים קרובות עצם המחשבה, שאדם יכול ללכלך את אצבעותיו באופן זה, נעדרה לחלוטין.

גם כאן מראות הדוגמאות באופן ברור, כמה לאט התפתחו אביוזי הציוליציה הפשוטים ביותר. הן גם ממחישות במידת מה את התנאים המוקדמים – החברתיים והנפשיים – שהיו דרושים, כדי שהצורך בכלי פשוט כל-כך ובשימוש בו יהפוך נחלת הכלל. השימוש בממחטה – כמו במזלג – הונהג לראשונה באיטליה והחל להתפשט בתחילה בשל יוקרתו המיוחדת. הגבירות תולות את הבד הרקום היקר על החגורה. ה'סנובים' של הרנסנס מציעים את הממחטה לאחרים או נושאים אותה בפייהם. כיוון שהיא בתחילה נדירה ויקרה יחסית, גם במעמדות הגבוהים אין מחזיקים יותר מאשר מספר מועט של ממחטות. להנרי הרביעי היו בסוף המאה השש-עשרה, כפי שאנו שומעים, חמש ממחטות. לא לקנח את האף ביד או בשרוול אלא בממחטה נחשב לסימן-היכר המעיד על עושר. לואי הארבעה-עשר היה הראשון שהחזיק אוסף עשיר של ממחטות, ותחת שלטונו הפך השימוש בממחטה – לפחות בחברה החצרנית – כללי.

2. כאן, כבמקרים רבים אחרים, בולטת עמדת הביניים של ארסמוס: לאמיתו של דבר מנומס יותר להשתמש בממחטה, הוא אומר, וכאשר אתה נמצא במחיצת אנשים בני מעמד גבוה יותר, הפנה ראשך הצידה בשעת קינוח האף. אבל הוא מוסיף: אם אתה מקנח את האף באצבעות, ומשהו נופל על הקרקע – דרוך עליו מייד. השימוש בממחטות מוכר אמנם, אך עדיין אינו נפוץ אפילו בקרב המעמדות העליונים, שעבורם כותב ארסמוס.

מאתיים שנה לאחר מכן התהפכה התמונה. השימוש בממחטה הפך כללי, לפחות בקרב אנשים, המתיימרים ל"התנהג כיאות". אך השימוש בידיים לא נעלם בשום פנים ואופן. כאשר מביטים בו מלמעלה, הוא הפך "מנהג מגונה", על כל פנים גם והמוני. אפשר לקרוא בהנאה את הדירוג המדוקדק אצל לה סאל (La Salles) בין "מנהג עמי ארצות", תואר אותו הוא שומר לצורות גסות מאוד של קינוח האף ביד – לבין מה שהוא "מנוגד לחלוטין לכללי הנימוס", כפי שהוא מסווג את האופן העדיף של קינוח האף בעזרת שתי אצבעות.

למן הנהגת השימוש בממחטה, חוזר ומופיע האיסור על "מנהג מגונה חדש", אשר מופיע בד בבד עם ה"מנהג היאות": האיסור להביט בממחטה, לאחר שקינחת את האף לתוכה. כמעט נראה, שנטיית, שעם הנהגת השימוש בממחטה הוסדרו ונכבשו, מוצאות לעצמן בדרך זו מוצא חדש. וגם במקרה זה נטיות, שכיום יכולות להופיע לכל היותר בתת-מודע, בחלום, במסתרים, או באופן מודע יותר רק "מאחורי הקלעים" – כמו ההתעניינות בהפרשות הגופניות – מופיעות בשלב מוקדם יותר של התהליך ההיסטורי באופן ברור ובלתי-מוסווה, כלומר בצורה, שהיום אפשר למצוא אותה במצב "נורמלי" רק אצל ילדים.

במהדורה המאוחרת יותר של לה סאל, כמו במקרים רבים אחרים, הושמטו רוב התקנות המפורטות, שהופיעו במהדורות המוקדמות. השימוש בממחטה לקינוח האף הפך כללי ומובן מאליו. אין צורך בפירוט כזה. וחוף מזה, נרתעים עכשיו יותר ויותר מלדבר על כל אותם דברים, שבהם דן לה סאל בתחילה בפרוטרוט, ללא עכבות ובפשטות גמורה. לעומת זאת מדגישים יותר מבעבר את מנהגם המגונה של ילדים לחטט באף. כמו ביחס למנהגים אחרים של ילדים, במקום ההנמקה החברתית או בצידה מופיעה עתה ההנמקה הרפואית; היא מתפקדת כמכשיר התניה חברתית באמצעות אזכור הנזק, שאדם גורם לעצמו, כשהוא עושה "דבר כזה" לעתים

קרובות. זהו ביטוי לתמורה באופן ההתניה, שבה נתקלנו כבר בהקשרים אחרים. עד עתה נשפטו ההרגלים כמעט תמיד רק מבחינת יחסם לאנשים אחרים; הם נאסרו – לפחות בקרב האליטה הלא-כנסייתית – כיוון שהם מטרידים אחרים וגורמים להם מבוכה, או כיוון שהם מבטאים "חוסר רספקט". עתה מגנים יותר ויותר את ההרגלים כשלעצמם, לא ביחס לאחרים. באופן זה עוברים ביטויי הדחפים או הנטיות הבלתי-רצויים חברתית הדחקה רדיקלית יותר. הם נכרכים במבוכה, פחד, בושה או רגשות אשמה, אפילו כאשר אדם נמצא לבדו. חלקים ניכרים ממה שאנו קוראים "מוסר" או "סיבות מוסריות" ממלא אותה פונקציה שיש ל"היגינה" או ל"סיבות ההיגיוניות": כאמצעי התניה של ילדים לסטנדרט חברתי נתון. עיצוב היחיד באמצעים כאלה מכוון להפוך את ההתנהגות הרצויה חברתית לאוטומטית ולבסס אותה על פיקוח עצמי; כתוצאה ממנו היא מופיעה בתודעתו של היחיד כהתנהגות, שהוא רוצה בה מעצמו, למען שמירת בריאותו או כבודו כאדם. דפוס זה של הטבעת מנהגים, של התניה חברתית, נעשה דומיננטי בד בבד עם עליית מעמדות הביניים הבורגניים; רק אז לובשים הקונפליקטים בין הדחפים והנטיות האסורים חברתית, מצד אחד, לבין מסגרת הדרישות החברתיות הטבועה ביחיד, מצד שני, אותה צורה מובהקת, שאותה הציבו תיאוריות הפסיכולוגיות של זמננו – ומעל לכל התיאוריה הפסיכואנליטית – במוקד תשומת הלב. יכול להיות שתמיד היו "נוריות". אך ה"נוריות" שאנו רואים מסביבנו, הן צורה ספציפית של קונפליקטים פסיכולוגיים, שהתהוותה במהלך התפתחות היסטורית, ושאותה יש לחקור מנקודת-מבט פסיכוגנטית וסוציוגנטית.

3. רמז למנגנוני ההדחקה אפשר למצוא בשני החרוזים המצוטטים אצל בוניצ'ינו דה ריבס (Bonvicino da Rivas). ההבדל בין מה שמצפים מן האבירים והאדונים, לבין מה שמצפים מן ה"דוניצ'לי", מן הפאז'ים או המשרתים, מזכיר תופעה חברתית ידועה, שיש לה דוגמאות רבות: עבור האדונים, מביך להסתכל בצרכיהם הגופניים של המשרתים; הם דוחקים באלה הכפופים להם ונמצאים בסביבתם הקרובה להתגבר על צרכיהם ולשלוט בהם, בעוד שאת עצמם אין הם מכפיפים לדרישה דומה. בחרוז הפונה לאדון נאמר בפשטות: אם אתה מקנח את אפך – הסתובב, כדי שלא ייפול משהו על השולחן. השימוש בממחטה אינו נזכר כלל. האם עלינו להניח, שהשימוש בממחטות לקינוח האף היה כל-כך מובן מאליו בחברה זו, שלא היה אפילו צורך להזכיר זאת בספר הליכות? הדבר בלתי סביר. לעומת זאת דורשים במפורש מן המשרתים: אם אתם מוכרחים לקנח את האף – אל תשתמשו באצבע אלא בחותלת. פירוש הטקסט אינו ברור לחלוטין. אך אפשר למצוא ראיות רבות לתופעה, שפונקציות גופניות נתפסות כדוחות וחצופות אצל הנמוכים בדרגה, בעוד שאצל הבכירים מהם, אין בהן כל בושה. תופעה זו מקבלת משמעות מיוחדת עם התמורות החברתיות הכרוכות בעליית האבסולוטיזם: בחצרות השליטים האבסולוטיים הופכת השכבה השלטת עצמה, האריסטוקרטיה בכללותה, למעמד תלוי ומשרת הנתון במסגרת הייררכית. בהקשר אחר נחזור לעסוק בתופעה פרדוקסלית לכאורה זו: מעמד עליון, המצוי ביחסי תלות חריפים. כאן מספיק לומר, שלתלות החברתית ולמיבנה הייחודי שלה יש משמעות מכרעת ביחס לאופן הטלת המגבלות הדחפים ועיצובם. בדוגמאות יש כמה רמזים, המעידים, כיצד עם התחזקות יחסי התלות בקרב המעמד העליון, מחריפות גם ההגבלות. אין זה מקרה, ש"השיא הראשון של עידון המידות" או של "אנינות הטעם" בענייני קינוח האף – ולא רק בכך – חופף אותו שלב היסטורי, שבו תלות האריסטוקרטיה בשליט היא חזקה יותר מכל – בזמנו של לואי הארבעה-עשר.

תלותו של המעמד העליון מסבירה גם את כפל-הפנים של דפוסי ההתנהגות ושל אביזרי הציויליזציה, לפחות בשלב הפורמטיבי שלהם: אלה כלים ודפוסי התנהגות, אשר מבטאים סוג של כפיה עצמית ומצריכים הימנעות מסיפוק הצרכים – אך הם הופכים מייד גם לנשק חברתי נגד שכבות נמוכות יותר ומקבלים משמעות כאמצעי היבדלות מאחרים. הממחטה, המזלג, הצלחת וכל קרוביהם הם בתחילה מכשירי מותרות בעלי יוקרה חברתית ייחודית משלהם.

התלות החברתית, שבה שרוי המעמד העליון הבא, הבורגנות, שונה אומנם מסוג התלות של האריסטוקרטיה החצרנית, אך היא חזקה ואפקטיבית יותר.

כיום איננו מודעים כמעט לכך, שהתופעה של מעמד עליון, שחבריו הם אנשים "עובדים", היא יחידה במינה ומדהימה. למה הם עובדים? למה הם מכפיפים עצמם לאותה כפיה, למרות היותם – כמו שנוהגים לומר

– שכבה "שלטת", כך שאין גוף מעליהם, הפוקד עליהם לעשות זאת? השאלה מצריכה תשובה מפורטת ורחבה – מכפי שאפשר לתת בהקשר הנוכחי. אך בולטת ההקבלה בין תופעה זו לבין מה שתואר לעיל ביחס לתמורות באמצעי ההתניה החברתית ובצורתה: בשלב האריסטוקרטיה החצרונית, הגבלת הדחפים והנטיות מנומקת בעיקר באמצעות ההתחשבות והרספקט, שחייב אדם לאחרים – ובראש ובראשונה לאלה הנמצאים מעליו. בשלב הבא, מה שמחייב להימנע מן הדחפים, להסדיר אותם ולשלוט בהם, מיוצג הרבה פחות על-ידי אנשים מסוימים; אם להשתמש בניסוח זמני ומקורב: הכוחות הכופים זאת – סמויים יותר מן העין ופחות אישיים – הם התלות ההדדית החברתית, חלוקת העבודה, השוק והתחרות. הם אלה אשר מחייבים – באופן בלתי-אמצעי יותר מאשר בעבר – שליטה בדחפים וברגשות והסדרתם. כוחות אלה תואמים את דפוס ההנמקה וההתניה שתואר לעיל; דפוס הטבעת דגמים זה נוטה לגרום לכך, שההתנהגות הנדרשת חברתית תיראה כדבר, שהיחיד תובע מעצמו מרצונו-הוא. זה נכון ביחס להסדרת הדחפים והשליטה בהם הנחוצות ל"עבודה", והדבר נכון גם ביחס לכל אופן עיצוב הדחפים בחברה הבורגנית-תעשייתית. דפוס ההתגברות על הדחפים – המגדיר במה צריך לשלוט ובמה לא, מה צריך להסדיר ומה צריך לעבור תמורה – אינו זהה כמובן לזה האופייני לשלב הקודם, החצרוני-אריסטוקרטי. בהתאם לדפוסי התלות החברתית החדשים, מחמירים האיטורים ביחס לדחפים מסוימים, בעוד שביחס לאחרים, לובשות ההגבלות האריסטוקרטיות צורה חדשה. הן עוברות תמורות בהתאם למצב החדש. דפוסים לאומיים מיוחדים של השליטה בדחפים מתפתחים יותר מאשר בעבר. אך הן בחברה האריסטוקרטית-חצרונית והן בחברה הבורגנית של המאות התשע-עשרה והעשרים אנו מוצאים מעמדות עליונים, הכפופים למגבלות חברתיות במידה גבוהה במיוחד. הגבלה חברתית זו של המעמד העליון ממלאת תפקיד מרכזי כמנוע של תהליך הציויליזציה [...].

(מתוך: תהליך הציויליזציה, כרך א, עמ' 201 - 207)

דרכי הכפר והכביש הסואן

דימוי פשוט, הממחיש את ההבדל בין האינטגרציה של היחיד בחברה פחות מורכבת לבין האינטגרציה שלו בחברה מורכבת, אפשר למצוא ברשת הדרכים. הדרכים הן מבחינה מסוימת פונקציות מרחביות של האינטגרציה החברתית, שאי-אפשר למצוא לה ניסוח הולם באמצעות מערכת מושגית המבוססת על הרצף הארבע-מימדי. חישובו על דרכי הכפר, הרצופות מהמורות, הבלתי-סלולות, מוכות הגשם והרוח, בחברת לוחמים פשוטה, המבוססת על כלכלת חליפין. פרט ליוצאים מן הכלל מועטים, התנועה בדרכים היא מועטה; הסכנה העיקרית, שכל אדם מייצג כאן עבור האחרים, היא זו של התקפת לוחמים או שודדים. כאשר האנשים מתבוננים מסביבם, סורקים במבטם עצים וגבעות או מעבירים אותו לאורך הדרך שלפניהם, הרי הם עושים זאת בראש ובראשונה, משום שעליהם להיות ערוכים תמיד למקרה שיותקפו, ורק במקום שני או שלישי, כיוון שעליהם להיזהר מהתנגשויות. החיים בדרכים הראשיות של חברה כזו מצריכים נכונות מתמדת להילחם משולח רסן בהגנה על הנפש או על הרכוש נגד התקפה גופנית. התנועה ברחובות הראשיים של עיר גדולה בחברה מורכבת בת-ימינו מחייבת עיצוב שונה מאוד של המערך הנפשי. כאן הסכנה של התקפה מצד שודדים או לוחמים הפכה מינימלית. מכוניות נוסעות במהירות לכל מקום; הולכי-רגל ורוכבי-אופניים מנסים לפלס להם דרך בתוך המולת המכוניות; שוטרים עומדים בצמתים הראשיות כדי לכוון אותה בהצלחה משתנה. אך ההכוונה החיצונית הזו מבוססת מיסודה על כך, שכל אחד מן האנשים מכוון את התנהגותו שלו בעצמו במירב הדיוק, בהתאם לצרכים הנובעים מתלות הדדית זו בין פעולות כל המשתתפים. הסכנה העיקרית שמהווה כאן אדם למשנהו נובעת מכך, שמישהו עלול לאבד את השליטה העצמית בתוך כל ההמולה הזו. פיקוח עצמי מתמיד וכיוונון מדויק של ההתנהגות נחוצים, כדי שכל אחד יוכל למצוא את דרכו בתוך התנועה השוצפת. די בכך שמישהו לא יוכל לעמוד יותר במתח, הכרוך בפיקוח עצמי מתמיד כזה, כדי שימיט על עצמו ועל אחרים סכנת מוות.

זהו כמובן רק דימוי. מארג שרשראות הפעולה, שבהן משורגת ומשולבת כל פעולה בחברה מורכבת, הוא מסובך הרבה יותר, והפיקוח העצמי, שאליו מורגלים האנשים מילדותם, מושרש עמוק הרבה יותר מאשר

דוגמה זו יכולה להראות. אך היא לפחות נותנת מושג בדבר הזיקה בין יציבותם ומורכבותם של מנגנוני השליטה העצמית, המטביעים את חותמם על ההביטוס הנפשי של אנשים "תרבותיים" – לבין יציבותן ומורכבותן של הפונקציות החברתיות וריבוי הפעולות השונות, שחייבות להיות מתואמות כל העת. (מתוך: תהליך הציביליזציה, כרך ב, עמ' 317 - 319)

קצב, תיאום ומשמעת זמן

ייחודו של תהליך הציביליזציה במערב, ההופך אותו לתופעה יחידה במינה, טמון בכך, שנוצרו בו בידול פונקציונלי ברמה גבוהה כל כך, מונופולים כה יציבים על שימוש באלימות ועל גביית מסים וקשרי תלות הדדית ותחרות לטווח ארוך, המקיפים מרחבים עצומים והמוני בני-אדם, שלא היו כמותם בהיסטוריה.

בעבר התפתחו רשתות כספים או מסחר, ובמרכזן מונופולים יציבים פחות או יותר של אלימות פיזית, בעיקר לאורכם של נתיבי מים – על גדות הנהרות או לחופי הים. האזורים הנרחבים שבפנים היבשת נשארו פחות או יותר במצב של כלכלת חליפין, כלומר בלתי-תלויים יחסית באזורים אחרים, גם כאשר חצו אותם לעתים עורקי סחר או התקיימו בהם כמה שווקים גדולים. סביב החברה המערבית התפתחה עתה רשת יחסי תלות הדדית, אשר בשונה מכל קודמותיה, מקיפה לא רק את האוקיינוסים אלא מגיעה עד לאחרון השדות באזורים שבפנים היבשה. בה במידה צמח צורך שלא היה כמוהו בתיאום התנהגות אנשים הפזורים על-פני מרחבים גדולים, ובצפייה לעתיד של שרשראות ארוכות-טווח של פעולות, התלויות זו בזו. בה במידה גבר גם הצורך בשליטה העצמית, בכפייה, בדיכוי התחושות ובהסדרת הדחפים, שמחייבים החיים במרכזי רשת זו של תלות הדדית.

אחת התופעות, הממחישות היטב את הקשר בין היקפן של שרשראות התלות ההדדית והלחץ בתוכן – לבין מצבו הנפשי של היחיד, הוא מה שקוראים ה"קצב המהיר" של העידן שלנו. ה"קצב" הזה הוא לאמיתו של דבר ביטוי לריבוי שרשראות התלות ההדדית, המשתרגות זו בזו בכל פונקציה חברתית, וכן ללחץ התחרות ההדדית, הנגרם על-ידי הרשת הצפופה הזו בכללותה ומדרבן את האנשים לפעולה. אצל פקיד או יזם הוא מתבטא בריבוי הפגישות וההתייעצויות, אצל פועל – בתזמון המדויק של כל תנועה ותנועה. בשני המקרים הקצב המהיר הוא ביטוי לריבוי הפעולות התלויות זו בזו, לאורכן ולצפיפותן של השרשראות, הקושרות את הפעילויות השונות זו לזו כחלקים במכלול, וכן לעוצמת מאבקי התחרות, המניעים בהתמדה את כל מארג יחסי התלות ההדדית. בשני המקרים מחייבת הפונקציה החברתית, הנמצאת בנקודת המפגש של שרשראות פעולה רבות כל כך, הקצאה מדויקת של הזמן; היא מרגילה את המחזיקים בה להכפיף את נטיותיהם הרגעיות לצרכים, הנובעים מתלות הדדית ארוכת טווח; היא מאמנת אותם להצמית את כל התנודות בהתנהגותם ולשלוט בעצמם באופן מתמיד. זוהי הסיבה לכך, שפעמים רבות כל-כך מופיעות ביחיד נטיות למרוד נגד הזמן החברתי, המיוצג בתוכו על-ידי הסופר-אגו שלו עצמו; לכן נקלעים אנשים רבים למאבק עם עצמם, כשהם מבקשים להיות דייקנים. על-פי רמת התפתחותם של מכשירי מדידת הזמן ושל תודעת הזמן – ממש כמו על-פי הכסף ואמצעים אחרים של אינטגרציה חברתית – אפשר להעריך בדיוק ניכר, עד כמה התקדם תהליך הבידול הפונקציונלי בחברה מסוימת, ואיתו – השליטה העצמית הנאכפת על היחיד.

(מתוך: תהליך הציביליזציה, כרך ב, עמ' 336 - 338)

תרגום: גדי אלגזי

Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. 2nd ed. (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1983)